

ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ ЯК УКРАЇНЬСЬКА ПИСЕМНА ПАМ'ЯТКА ПОЧАТКУ XVII СТ.

У статті проаналізований склад Острозького літописця – української писемної пам'ятки початку XVII ст. Показано, що цей твір складався з трьох частин. Третя частина, у якій йшлося про події 1621 – 1636 рр., була написана духовною особою і в ній основна увага приділялася висвітленню подій церковного життя. У цій частині були відображені настрої й погляди тогочасного українського православного духовенства.

Острозький літописець як літературна пам'ятка початку XVII ст. був введений у науковий обіг порівняно недавно. Уперше цей твір опублікував у 1951 р. російський вчений М.М. Тихомиров¹. Комплексне дослідження Острозького літописця як історичної пам'ятки здійснив український джерелознавець О.А. Бевзо².

Сама назва "Острозький літописець" є умовною. Твір дійшов до нас у кількох редакціях й охоплює події 1500 – 1636 рр. (в інших редакціях – 1500 – 1621 або 1494 – 1649 рр.). Існування кількох редакцій цього твору свідчить про його відносну популярність. Він переписувався, читався певною кількістю людей, отже, викликав резонанс у суспільстві. Це свідчить, що твір містив інформацію, яка була потрібною й сприймалася людьми.

Ядро пам'ятки найкраще зберегла харківська редакція. Умовно цей твір можна розділити на кілька частин. Перша частина, яка охоплює фрагментарну фіксацію подій з 1500 по 1592 рр., є копільтивною. Вона ґрунтується на "Хроніці Польщі" М. та Й. Бельських. Ця частина не складає особливого інтересу для дослідників.

Цікавішою є друга частина, що охоплює події 1597 – 1619 рр. й ґрунтується на особистих спостереженнях та інформації автора. Складається враження, що вона була, принаймні в своїй основі, написана світською людиною. Ймовірно, її автором був православний шляхтич, мешканець м. Острополя³. Тут в основному описуються воєнні та політичні події, які передусім могли цікавити шляхтича. Так, він пише про С. Наливайка, що "великій шкоди починил і сам громлен", про війни з турками, татарами,

про намагання поляків посадити на московський престол Лжедмитрія, якого, однак, автор вважає законним претендентом на царство, про рокош Зебжидовського, про іноземні посольства до польського короля, про події з родинного життя князів Острозьких тощо⁴. Також автор чимало уваги приділяє стихійним лихам. Описуючи їх, він часто прив'язує їх до м. Острополя, нерідко говорить про події, що відбувалися неподалік цього міста. Власне, це і нашттовхує на думку, що автор другої частини Острозького літописця жив у м. Острополі або десь недалеко від нього.

Друга частина не є особливо цінним історичним джерелом. Інформація, що дається в ній, викладається (до того ж більш детальніше) в інших відомих нам джерелах. Правда, трапляється тут й оригінальні повідомлення, але стосуються вони малозначних містечкових подій. Однак ця частина цікава в дещо іншому плані. Вона дає можливість реконструювати (хоча б частково) світогляд українського шляхтича початку XVII ст., виявити, які події його цікавили, а які він ігнорував.

Власне, поява Острозького літописця (принаймні, першої та другої його частини) засвідчили, що в той час йшло активне формування шляхетської самосвідомості. Шляхтичі тоді поступово почали перебирати культурні функції, які раніше були монополією духовенства. Для шляхтича того часу важливим стає не лише вміння володіти мечем, а й пером. Не випадково, що окремі представники шляхти намагалися письмово зафіксувати своє ставлення до тих чи інших подій. У контексті цієї тенденції варто осмислювати появу не лише першої й другої частин Острозького літописця, а й з'яву інших подібних до нього літописів – Київського, Львівського, Яна Біньвільського тощо.

Ймовірно, автор другої частини уклав першу частину Острозького літописця. І при укладанні цієї частини звернувся до “Хроніки” М. та Й. Бельських, яка була популярною саме в шляхетському середовищі.

Найбільший інтерес для нас становить саме третя частина. Є підстави вважати, що її автором була духовна особа, точніше православний чернець. Події, що описуються в творі починаючи з 1619 – 1621 рр., переважно стосуються релігійного життя, переслідувань конфліктів між православними, з одного боку, й католиками та уніатами, з іншого. Автор відверто демонструє православну орієнтацію, засуджуючи своїх противників.

Те, що він походив із чернечого середовища, свідчить не лише його великий інтерес до церковного життя в цілому, а й особливий інтерес до життя монастирського.

Так, у Острозькому літописці під роком 1604-им фіксуються дві різні події. Спочатку ведеться мова про пожежу в Острозі, а після цього додається, що був також мор у Острополі. Очевидно, ця частина статті 1604 р. була написана ймовірно автором другої частини літописця, остропольським шляхтичем. А ось далі йдеться про заснування православного Георгієвського монастиря в Любартові “благочестивим ігуменом Кирилом константиновським”⁵. Є ще кілька статей, де згадується ігумен Кирило. Зокрема, повідомляється, що в 1610 р. в м. Полонному архімандритом палагойським Леонтієм був заснований монастир Успіння Пресвятої Богородиці, який потім перейшов до згадуваного любаргівського ігумена Кирила. А під 1611 р. є стаття, де говориться, що ігумен Кирило заснував Тригорський монастир над рікою Тетерів⁶. Це дає підстави вважати, що автор третьої частини Острозького літописця, ймовірно, був наближеним до цього ігумена й міг перебувати в одному із цих монастирів, скоріше всього в Любаргівському.

У 20-30-их рр. автор третьої частини літописця проживав у Острозі і тому він досить детально описує події релігійного життя, що відбувалися в цьому місті. Є припущення, що він був наближений до острозького протопопа Івана Бережанського, який відзначався своїм непримиренним ставленням до унії⁷.

Виклад подій 1621 – 1636 рр. в Острозькому літописці далеко не завжди є точним, часто події трактуються тенденційно, щоб показати “вищість” православних над уніатами й католиками, продемонструвати нечесність і жорстокість останніх. При цьому автор не гребував використовувати різноманітні чутки, які виглядають не зовсім правдоподібно.

Звісно, такий підхід автора робить Острозький літописець не дуже цікавим для історика. Однак, цей твір є цінним джерелом для вивчення тогочасної суспільної думки. Він показує, які погляди, стереотипи панували в середовищі радикально налаштованих православних діячів.

Тепер звернемося до конкретних сюжетів на релігійні теми, які є в Острозькому літописці. Один із таких зустрічається ще в другій частині цього твору й стосується розповіді про князя Самійла Корецького. Фактично ця розповідь є розбитою на дві частини. Перша ча-

стина є суто світською й, певно, належить автору другої частини літописця. У ній розповідається, що цей князь у 1515 р. зі своїм військом подався на Волощину, вигнав її господаря Стефана Домшича й, вигравши кілька битв, опанував цю землю. У 1616 р. С. Корецький зазнав поразки від турок, що захопили його в неволю.

Далі йде друга частина, яка навіть за стилем дещо відмінна від першої. У ній говориться, що ченці із Афону (Святої гори) підпоїли варту, яка стерегла С. Корецького. Його передягли в чернецькі ризи, завезли на Афон і сховали там в склепу під церквою. І хоча турки дуже шукали, але так і не знайшли втікача.

Князь почав просити ченців, щоб ті відпустили його на батьківщину, обіцяючи обдарувати їх не лише грошима, а й маєтностями. Ченці доправили втікача до кордону. Проте звідти С. Корецький подався не в Україну, а до римського папи, де прийняв католицизм. І лише після цього повернувся до рідної домівки.

Тоді до нього прийшли афонські ченці, які нагадали князю його обітницю. Але той сказав, що ніби дав обітницю Богу стати католиком, якщо йому вдасться звільнитися з турецької неволі. Ченці, звісно, пішли ні з чим. Турки ж здогадалися, що ті допомогли звільнитися С. Корецькому й покарали їх, убивши кілька десятків афонітів.

І все ж автор не закінчує свою розповідь на такій сумній для православних ноті. Бог покарав князя: коли той знову пішов на турків, то пропав. І ніхто не знає, що з ним сталося.

У цій повісті чимало неточностей, вигадок. Однак для автора в даному випадку важить зовсім не правдиве відображення історичних реалій. Ця повість – своєрідне моральне повчання. Її герой врятований благородними православними ченцями. Однак він їм не віддячив, більше того – зрадив свою батьківську православну віру. І як результат цієї зради – загинув від рук турків.

Оповідуючи про події 1619 – 1621 рр., автор говорить про переслідування православних з боку Ганни-Алоїзи Ходкевич. Так, вона “повеліла розметати” церкву святого Онуфрія в Острозі, а також православні церкви в Острожку та Турові. З її допомогою в Острозі з’явилися єзуїти, які, за оцінкою автора, “много злого сотвори православним”. Однак ці злі діяння супроводжуються відповідними божественними знаками. На небі протягом всієї зими 1619 – 1620 рр. “звізда з хвостом указовалася”. “Того ж року, – розповідає далі автор, – у Острозі на замковій церкві виділи

ангела стоячого з голим мечем”⁸. Ці знаки можна сприймати як попередження католикам. “Хвостата зізда” (комета) трактувалася тогочасними людьми як знак біди, нещастя. У той же час поява ангела з мечем на головній православній церкві м. Острога, замковій, своєрідне свідчення, що небесні сили готові стати на захист православних.

Як своєрідний тріумф православ’я (хай навіть тимчасовий) розглядається в Острозькому літописці відновлення єрусалимським патріархом Феофаном православної ієрархії України та Білорусії, що відбулося в 1620 – 1621 рр. Ось як про це говориться в статті, вміщеній під роком 1621 р.: “Того ж року патріарх ієрусалимський Феофан бул в Києві і много благочестія вніс в нашу землю, отступников, которії во унії були, откидал і проклятству їх отдал, а отца Іова Борецького на митрополитство посвятил”⁹.

Варто звернути увагу, як трактується ця подія, як автор зміщує акценти. Для нього в даному випадку важливим є не висвячення єрусалимським патріархом Феофаном ієрархів для Київської православної митрополії. Про це згадується лише вкінці повідомлення. До того ж говориться лише про посвячення митрополита Іова Борецького. Про висвячення інших ієрархів, у т. ч. й луцько-острозького єпископа, в літописці не згадується. Це по-своєму закономірно. Річ у тім, що більшість із ієрархів Феофанового свячення, боячись репресій з боку влади, перебували в Києві під покровительством козаків. І лише деякі з них виїздили в свої єпархії. Зокрема, в Києві перебував висвячений Феофаном луцько-острозький єпископ Ісакій Борискович. Тому для автора Острозького літописця вартою уваги подією було хіба що висвячення на київського митрополита Іова Борецького.

Говорячи про приїзд Феофана в Київ, автор літописця акцентує увагу на тому, що патріарх “много благочестія вніс”. В його розумінні це передусім піддання прокляттю “відступників”, які прийняли унію. Очевидно, саме в такому контексті багато православних України осмислювали приїзд до них єрусалимського патріарха.

Не оминув автор Острозького літописця таку знакову подію, як вбивство у Вітебську православними віруючими уніатського єпископа Йосафата Кунцевича. Ця подія викликала величезний розголос на білоруських та українських землях. До того часу в міжконфесійному протистоянні православних та уніатів були людські жертви як з одного, так і іншого боку. Проте жертвами

не ставали вищі церковні ієрархи. Тут, як бачимо, жертвою став єпископ, який до того ж користувався чималим авторитетом. Це вбивство, в свою чергу, призвело до численних репресій проти православних з боку влади.

Є чимало документів, які дають змогу більш-менш об'єктивно реконструювати цю трагічну подію. Після т. з. Хотинської війни 1620 – 1621 рр., коли Річ Посполита при допомозі запорізьких козаків зуміла перемогти турків, король Сігізмунд III, відчуючи свою силу, вирішив не йти на поступки православним. Сейм 1623 р., на який великі надії покладали православні України й Білорусії, не визнав ієрархів Феофанового свячення. Вони фактично продовжували знаходитися на нелегальному становищі.

В таких умовах посилюється тиск на православних. Особливо тут відзначався Йосафат Кунцевич. У кінці жовтня 1623 р. він прибув до цього міста, де закрив всі православні церкви, навіть заборонив проводити православні богослужіння в куренях, які спорудили вигнані із церков вітебські міщани. 12 листопада (якраз це була неділя) архидиякон Й. Кунцевича Дорофей підстеріг православного священника Ісайю, що прямував на богослужіння, схопив його, жорстоко побив і зачинив на архиєрейській кухні. Це стало останньою краплею, яка переповнила чашу страждань православних жителів Вітебська. Спалахнуло стихійне повстання. Ввечері цього самого дня розлючений люд звільнив Ісайю і вбив уніатського єпископа. Його тіло було вкинуто до Двіни.

Вітебська трагедія стала приводом для жорстокої розправи з православними. Була створена комісія на чолі з канцлером Л. Сапігою, яка розслідувала вбивство Й. Кунцевича. Близько двох десятків людей стратили. Біля сотні міщан засудили заочно.

Автор Острозького літописця не був очевидцем цих подій. Він знав про них лише із чуток. Показово, що навіть дату цієї події він подає неправильно, вмішуючи розповідь про вбивство уніатського єпископа під 1622 р. Ось як виглядає ця історія в його інтерпретації: “Місяця априля, у Вітепску будучи, уніат владики Іосафат всі церкви под унією, тільки єдина не под унією, і он взявши того священника православного в ланцюх на воскресеніє Христово. Міщчане, ужалившись священника, найшли на двор владичий, добуваючи єго. А они, запершись в дворі моцно, і боронилися, з двору стріляли, і застрілили владичії слуги єдного міщанина, котрий міл двох синов вдатних. Тії з жалю великого по своє-

му отці mocno до двору добивалися, а, добившись, прибiгши єден і ударив владику бартою, і убили єго на смерть, і в воду вкинули. І за тоє мiщан сталили 17 старшин”¹⁰.

Як бачимо, автор намагається утвердити читачiв у думцi, що єпископ сам винен у своїй смертi. При цьому релiгiйна суть конфлiкту вiдсувається в розповiдi на заднiй план. Фактично вбивство Йосафата Кунцевича трактується як родинна помста: мовляв, у сутичцi з вини єпископа був убитий один мiщанин, а його сини, бажаючи помститися, убили Йосафата.

Автор звертає увагу на подiї, що вiдбувалися в Києво-Печерському монастирi. Повiдомляє, що тут архимандритами були Єлисей Плетенецький, Захарiя Копистенський, а потiм – Петро Могила. Щодо останнього, то автор, характеризуючи його, спеціально вiдзначає: “Той бил поборца восточної церкви”¹¹. Загалом у Острозькому лiтописцi проглядається досить позитивне ставлення до цього iєрарха.

Не обминув своєю увагою автор лiтописця таку резонансну подiю, як перехiд на унiю видатного православного полемiста, архиепископа полоцького Мелетiя Смотрицького. Як вiдомо, останнього вважали одним iз винуватцiв вбивства Й. Кунцевича. Боячись переслiдувань, вiн змушений був виїхати з Речi Посполитої. Протягом тривалого часу, у 1624 – 1626 рр., перебував на Близькому Сходi, зустрiчався зi схiдними патрiархами. Цi зустрiчi показали йому, в якому жалюгідному станi перебуває православ’я. Думки, що виникли в нього в результатi подорожi на Схiд, потiм були викладенi в опублiкованому в 1628 р. творi “Апологiя”. Того ж року на православному соборi в Києвi ця книга була засуджена, а самого М. Смотрицького змусили вiдректися вiд неї. Пiсля цього вiн вiдкрито заявив про свiй перехiд в унiю. Фактично за це М. Смотрицький отримав багатий Дерманський монастир, ставши його архимандритом. На цьому становищi вiн i помер у кiнцi 1633 р.

Автор Острозького лiтописця пiд 1629 р. подає повiдомлення, де розповiдається про дiяльнiсть М. Смотрицького. Ось як виглядає воно: “Мелетiй Смотрицький, архiєпископ полоцький, будучи православний, для архимандритства Дерманського монастира отступив восточнiя церкви і стався хульником на церков восточную святую. Помом тую свою єресь і письмо проклинав і палил і топтав у монастирi Печерським при службi божiй і при соборi. Потом паки солгав духу святому, і бисть хульник на свя-

тую церков і на патріархи, а хвальца папійський, кламца на святих божиїх. І умре в такому зломудрії своїм”¹².

Як бачимо, інформації тут не так то вже й багато. Складається враження, що вміщення цього повідомлення мало наступну мету: засудити М. Смотрицького за його перехід в унію, утвердити думку, що він нечесна людина і не дотримується слова й, нарешті, що Бог карає його за його діяння “злою смертю” (“умре... в зломудрії своїм”).

Лихий смерті М. Смотрицького автор ніби протиставляє добру смерть київського митрополита Іова Борецького, який “умре і погребен в церкві святого Михаїла золотоверхого”¹³.

Чимало уваги автор літописця приділяє спробам примирення православних на початку правління короля Владислава IV. Останній у 1633 р. прийняв “Статті для заспокоєння руського народу”, відповідно до яких визнавалася ієрархія православної церкви в Україні та Білорусії. Також, згідно з цими статтями, православним поверталася частина храмів та земельних володінь.

Цю подію автор Острозького літописця висвітлює таким чином: “При обиранні короля Владислава польського дарова бог християном пастирей православних – митрополита київського Петра Могили і Афанасія Пузину, єпископа луцького, і унія зноситися казано през увесь сенат коронний. І привернено церков столицную митрополію святій Софії в Києві і інших не мало к православію”¹⁴.

У цьому повідомленні варто звернути увагу на кілька моментів. Так, автор спеціально відзначає, що саме Бог дарував православним пастирів, тобто легалізація православної ієрархії в Речі Посполитій – це чин Бога, а не короля. Також тут автор видає бажане за дійсне, говорячи, ніби сенат вирішив зліквідувати унію.

Логічним продовженням цього повідомлення є досить велика розповідь про приїзд Петра Могили вже в сані митрополита до Києва, про його радісну зустріч православними, про те, що він відновив Софійський собор, де знову почалися богослужіння. Сама ж Софія розглядається автором як чи не найбільша православна святиня на українських землях¹⁵.

При цьому нічого не говориться, що П. Могила мав чимало проблем із київськими православними ортодоксами, які підтримувалися козаками. Не згадується й про тривалий конфлікт П. Могили з “козацьким митрополитом” Ісайєю Копинським. Тобто автор однозначно був на боці П. Могили, намагаючись зобра-

зити його в найкращому світі.

Чимало місця в Острозькому літописці відведено розповідям про переслідування православних Ганною-Алоїзою Ходкевич. Очевидно, автор був свідком цих подій. Він, зокрема, зазначав, що княжна “розмаїтими способами примушувала до унії, ласкою і под утраченнем ласки, і не могла до того привести. І поотбирала маєстності церковнії і ґрунти і ні при чом церкви пооставалися. І тривали так священники кілька літ, на малім преставали, яко письмо свідчить: пища і одежа – сими довольні будете, аби при православїї. А княжна, маюци гнів на православних і ненависть, видить, же не повелося їй в том, же кривди починила церквам і священником, бо она розууміла, іже би они для недостатку мусять приступити до унії. А священники о достаток мало дбали, аби при православїї”¹⁶.

Далі йшло відносно розлоге оповідання про конфлікт між православними й католиками на Пасху 1636 р., який був спричинений діями Ганни-Алоїзи. У страсну п’ятницю вона з’явилася до замкової церкви й наказала священнику віддати єзуїтам поховане тіло її батька, князя Олександра Острозького. Священик побоювся їй, не чинячи опору, виконав наказ. Єзуїти забрали домовину й повезли її до свого монастиря. При цьому вони влаштували маленьку виставу. Один єзуїт сховався за труною і ніби відповідав за князя Олександра. Інший же його питав. Відбувся такий діалог: “Олександрє, задля чого ти сюди прийшов?”, “Шукаю спасіння”, “А чому раніше не шукав?”, “Бо не знав, що кращою вірою є римська”. Княжна перемила кості свого покійного батька, переклала їх пахучим зіллям. Після цього залишки Олександра єзуїти перехрестили за своїм обрядом і навіть дали йому нове ім’я Станіслава. Перехрещені залишки князя були відвезені до Ярослава й поховані біля гробу його матері.

Далі автор розповідав, що в день воскресіння Христового, коли православні хресною процесією йшли із замкової церкви на Нове місто, Ганна-Алоїза, яка їхала в кареті, наїхала на цей натовп. Сталося це якраз на мості. Деякі люди були побиті, інші попадали в річку, що, зрозуміло, викликало обурення. Міщани збунтувалися. Княжну “мало не убили на смерть”. На допомогу їй прийшли слуги із замку. Почалася колотнеча, в результаті якої були поранені з обох сторін.

Після цього почалися репресії над православними міщанами Ост-

рога. Людей мучили. Дехто не витерпів цих мук і помер. Трупні людей, судячи з усього, не дозволили ховати й віддали “на сніденіі псом”. Ганна-Алоїза наказала також запечатати православні церкви – замкову Богоявленську, Воскресіння Христа й святого Онуфрія, які знаходилися в тій частині міста, що належала їй¹⁷.

Острозькі події 1636 р. мали великий розголос. До нас дійшли свідчення про них як з боку православної, так і католицької сторони. Порівняльний аналіз дає підстави зробити висновок, що автор Острозького літописця досить точно описав ці події.

Автор не захотів завершувати опис вказаних подій на песимістичній ноті. Тут знову не обійшлося без чудес. Він пише: “Того же року у Острозі виділи на церкві замкової на каждой бані по три свіщі горящіі. Було того на три години, і многії виділи – жида, татаре і ляхи, – вночі. І приписали тоє ляхи чарам руським”¹⁸. Це чудо можна трактувати як знак божої підтримки православних у такі непрості для них часи.

Також автор намагається утвердити читачів у думці, що Ганна-Алоїза виявляла прихильність до католиків та переслідувала православних під впливом чар. Тут він розповідає наступну історію. Ніби коли княжна перебувала в своєму Звягельському замку, до неї прийшов якийсь чернець із Сокаля й сказав, що і вона, і її замок зачаровані, і що за нею “дияволи... явно ходять”. Потім він увірвав шматок подушки, знайшов там жаб'ячі лапки й сказав: “Отож масш чари, пойдімо ж до костеля, обгачите, же там дияволи”. Коли ж вони опинилися в костелі, заграла музика, а служниці княжни, піднявши спідниці до пояса, почали танцювати й веселитися¹⁹.

І все ж Острозький літописець завершується песимістично. Автор повідомляє, що князь Домінік Заславський, якому належала, як і Ганні-Алоїзі, друга половина Острога, вирішив ввести тут унію. Тепер уже в Острозі ніде не залишилося місця для православних. Деякі священники прийняли унію, навіть отець Стефан Пречиський, на якого острожани покладали велику надію. Священники Іоан Березанський, Марко та Кирил не захотіли приймати унії й покинули місто²⁰. Очевидно, з ними подався й автор Острозького літописця.

Загалом Острозький літописець може виступати для нас цінним джерелом в плані реконструкції релігійно-суспільної думки України першої половини XVII ст.

Примітки

¹ Тихомиров М.Н. Малоизвестные летописные памятники; Острожский летописец // Исторический архив. – М., 1951. – Т. 7. – С. 236-253.

² Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1970.

³ Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острогор, 1997. – С. 82.

⁴ Острозький літописець // Між двох вогнів: друга половина XVI – перша половина XVII ст. (Серія “Історія України в прозових творах та документах”). – К., 1996. – С. 381-386.

⁵ Там само. – С. 382.

⁶ Там само. – С. 384.

⁷ Острозька академія XVI – XVII ст. ... – С. 83.

⁸ Острозький літописець // Між двох вогнів... – С. 386-387.

⁹ Там само. – С. 387.

¹⁰ Там само. – С. 387-388.

¹¹ Там само. – С. 388.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 389.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 389-390.

¹⁷ Там само. – С. 390-391.

¹⁸ Там само. – С. 391.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 392.